

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

МАВЛАНОВ НОРМУЎМИН НОРМАМАТОВИЧ

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ
КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШДА
ТАҲЛИЛ МЕТОДИКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

(Монография)

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ**

МАВЛАНОВ НОРМУМИН НОРМАМАТОВИЧ

**ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА
ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШДА ТАҲЛИЛ МЕТОДИКАСИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

(Монография)

**“LESSON PRESS” нашриёти
ТОШКЕНТ-2021**

УЎК: 657.6-051

КБК: 65.053

Мавланов. Н. Н. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда таҳлил методикасини такомиллаштириш. Монография. – Т.: “LESSON PRESS” МЧЖ нашриёти. 2021 й. 189 бет.

Ушбу монография АМ-ПЗ-2019062030 сонли “Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг скоринг моделини яратиш” мавзусидаги амалий грант доирасида яратилган.

Монографияда хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда таҳлил методикасини такомиллаштириш бўйича ишлаб чиқилган илмий ва амалий таклиф ҳамда тавсиялар акс эттирилган.

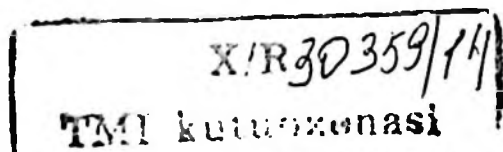
Монографиядан олий ўқув юртларининг иқтисодий соҳадаги ўқитувчилари, магистрантлар, шу соҳадаги илмий изланувчилар, малака ошириш тингловчилари, шунингдек банк ходимлари, аудиторлар, бухгалтерлар ва хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари фойдаланишлари мумкин.

**Иқтисод фанлари доктори, профессор
И.Н.Қўзиев таҳрири остида.**

Такризчилар:

И.ф.н., доц. Хакимов Б.Ж.

И.ф.н., доц. Куллиев И.Я.

Мазкур монография Тошкент молия институтини Кенгашида муҳокама этилган ва нашрга тавсия қилинган (2020 йил 28 ноябрдаги 4/8.7-сонли Кенгаш қарори).

ISBN: 978-9943-6935-4-8

“LESSON PRESS” МЧЖ нашриёти, 2021 й

КИРИШ

Жаҳон амалиётида хўжалик юритувчи субъектларни моддий ва молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини молиялаштиришда банк кредитларидан фойдаланиш иқтисодий ривожланиш, барқарор ўсиш ва тараққиётни таъминлаш, фаровонликни оширишнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Халқаро тараққиёт ва тикланиш банки ҳамда Халқаро тараққиёт ассоциациясидан кредит олишга бўлган талаб 2013 йилдан 2017 йилгача 219 миллиард доллардан ортиқни ташкил этди¹. Жаҳон иқтисодиёти тажрибаси кўрсатишича хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида ва ривожланишида кредит муносабатлари муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда ва банк кредитларидан фойдаланиш кўлами, ҳам кенгайиб, ҳам ошиб бормоқда. Мазкур жараёнда асосий вазифа кредит маблағларидан иқтисодий самара олиш ҳисобига ўз вақтида қайтаришдир. Бу эса, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида кредит маблағлари ва у билан боғлиқ муносабатларни кенг кўламда молиявий таҳлил қилишни талаб этмоқда.

Халқаро амалиётда нуфузли молия муассасаларидан бири ҳисобланган Жаҳон банки томонидан иқтисодиётнинг соҳа ва тармоқларини ривожлантиришда банк кредитлари улушини янада ошириш мақсадида ҳудудлар иқтисодий ривожланиши, барқарор ўсиши ва фаровонликни таъминлаш йўналишларида тадқиқотлар ўтказилмоқда. Тадқиқотларда асосий эътибор кредит ҳажмини оширишга қаратилганлиги билан аҳамият касб этади. Бироқ, бу жараёнда кредит тўловлари билан боғлиқ муаммоли ҳолатлар ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили етарлича ўрганилмаган. Кредит муносабатларида банклар молиявий барқарорлиги ва хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодини ривожланишини таъминлаш учун кредит рискинни минималлаштириш талаб этилади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашни амалдаги усулларидаги камчиликлар мазкур муаммони тўлиқ ҳал этиб бера олмайди.

¹ <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2016/07/12/world-bank-group-support-tops-61-billion-in-fiscal-year-2016>.
World Bank Lending Fiscal 2017

Ушбу ҳолатнинг мавжудлиги кредитга лаёқатлилик таҳлили ва баҳолашни хориж ва маҳаллий тажрибалар, миллий иқтисодиёт талаблари асосида такомиллаштирилган ҳолда ишлаб чиқиш заруриятини юзага чиқармоқда.

Республикамиз иқтисодиётида хўжалик юритувчи субъектлар сонини кўпайтириш ва улар фаолиятини янада ривожлантириш мақсадида кредит муносабатлари бўйича самарали ислоҳотлар амалга оширилмоқда. 2017–2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида “... истикболли инвестициявий лойиҳалар ҳамда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини кредитлаштиришни янада кенгайтириш”² га алоҳида эътибор қаратилган. Миллий иқтисодиётимизда тижорат банклари томонидан ажратилган кредитлар қўйилмалари 2011 йилга нисбатан 2017 йилда 734,6 фоизга ошган³. Бу эса, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш, юқори қўшимча қийматли рақобатдош маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ҳамда янги иш ўринларини яратишда муҳим манба бўлмоқда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси туғрисида»ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти.. <http://www.cbu.uz>

1 БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИ ТАҲЛИЛИ ВА БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ - УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

1.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг назарий - услубий асослари

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг турли мулкчилик шаклидаги субъектлар, яъни мулк эгалари пайдо бўла бошлади. Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади[1; 18-б.]. Бунда мулкдорлар олдида турган вазифа мулкнинг дахлсизлигини саклаш ва уни янада кўпайтириб боришдир. Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектлар ўз фаолиятларини банк кредитлари ҳисобига молиялаштиришлари ва ундан иқтисодий самара олиш ҳисобига мулквий қийматликларини янада оширишларига бўлган қизиқишлари тобора ортиб бормоқда. Натижада, тижорат банклари томонидан хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжини банк кредитлари ҳисобига қопланиши йилдан йилга ўсиб бормоқда.

Тижорат банклари томонидан хўжалик юритувчи субъектларга ажратилган кредит қўйилмалари ҳажмининг йилдан-йилга ўсиш тенденцияси кузатилмоқда (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

**Тижорат банклари томонидан ажратилган кредит қўйилмаларнинг
динамика таҳлили⁴**

Кўрсаткичлар	Йиллар						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1.Кредит қўйилмалари	15052	22775	26530	34809	42685	52611	110572
2.Ўсиш даражаси:							
2.1.Занжирли усул	100,00	151,31	116,49	131,21	122,63	123,25	210,17
2.2.Базисли усул	100,00	151,31	176,26	231,26	283,58	349,53	734,60

1.1-жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилганимизда занжирли усулда ўзидан олдинги йилга нисбатан ўсиш суръати яъни, 2017 йил 2016 йилга нисбатан 210,17 ўсганлиги, базисли усулда асос йилига нисбатан ўсиш суръати яъни, 2017 йил 2011 йилга нисбатан 734,6 фоизга ўсганлигини

⁴ <https://www.cbu.uz> сайти маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

кўришимиз мумкин. Бундай юқори суръатларда ўсиш ушбу соҳанинг ҳам шундай суръатларда ривожланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Хўжалик юритувчи субъектлар ва банклар ўртасида бўладиган кредит муносабатларида икки томон манфаатларини ҳисобга олган ҳолда аниқ тартиб ва таомилларни белгилаш муҳим масала ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъект томонидан - олинган кредитлардан мақсадли фойдаланиш ҳисобига кредит суммаси ва фойзини ўз вақтида тўлаш ҳамда фойда олишга эришиш ҳисобланади.

Банк томонидан - кредит рискинни аниқ белгилаш ва уни имкон қадар пасайтириш орқали юқори ликвидлик ва барқарорликка эришиш масаласига алоҳида аҳамият қаратилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш хўжалик юритувчи субъект учун ҳам банк учун ҳам ҳар қачонгидан муаммолироқ мавзуга айланмоқда. Негаки, кредитга лаёқатлилиқни таҳлил этиш ва баҳолашнинг бугунги мазмуни шунчаки, оддий ҳисоб-китоблар асосида амалга ошириладиган жараён эмас.

Мижознинг кредитга лаёқатлилиги тушунчаси илк бора иқтисодий адабиётларда XVIII асрда, жумладан А.Смит, Д. Кейнс, Н. Бунге ва Б. Коссински асарларида пайдо бўлган. Бунгача қарз олувчиларни кредит лаёқатлилигига кизиқиш бўлган, аммо тизимли баҳолаш усуллари мавжуд бўлмаган.

Иқтисодчи олимлар кредитга лаёқатлилиқ тушунчасини турли хил кўринишда талқин қилишган. Жумладан, В.И.Колесникованинг[60; 428-б.] таърифи куйидагича:

- қарз олувчи нуқтаи назаридан – кредит битими тузиш қобилияти, олинган кредитни ўз вақтида қайтара олиш имконияти;

- банк томонидан – бериладиган кредит миқдорини тўғри аниқлаш кўринишида талқин этган.

Ш.З.Абдуллаева фикрича ҳам кредитга лаёқатлилиқ тушунчасини икки томонлама кўриб чиқишни тавсия этганлар[16; 239-240-б.]:

Қарз олувчи нуқтаи назаридан - кредитга лаёқатлилиқ даражаси кредит шартномасини тузиш имконияти, олинган кредитларни ўз вақтида қайтара олиш қобилияти билан баҳоланади.

Банк нуқтаи назаридан - хўжалиқ юритувчи субъектга бериладиган кредитнинг ҳажмини тўғри аниқлай олиш маъсулияти инобатга олинади.

Замонавий иқтисодчи олимлар томонидан кредитга лаёқатлилиқ тушунчасига турли хил таърифлар берилган.

Жумладан, профессор О.И. Лаврушин банк нуқтаи назаридан миждознинг кредитга лаёқатлилиги – бу қарздорни ўз қарз мажбуриятларини тўлаш учун тўлиқ ва ўз вақтида(асосий қарз ва фоиш) тўлай олиш қобилиятидир. Қарздор нуқтаи назаридан қарздорнинг кредитга лаёқатлилиги – бу берилган кредит суммасини ўз вақтида ва тўлиқ қайтара олиш қобилиятидир[62; 338-б.] дея таъкидлайди.

Иқтисодчи олим Т.М. Костеринанинг фикри ҳам ушбу муаллифнинг фикрига мос келади.

А.М. Тавасиев фикрича, кредитга лаёқатлилиқ – бу қарздорнинг ўз вақтида ва тўлиқ кредит суммасини (асосий қарз ва фоиши) тўлашга кодирлиги ва тайёрлигидир[67; 863-б.] дея таъриф беради.

В.М. Янишевская таъкидлашича, кредит тўловига лаёқатлилиқ – бу банк томонидан миждозга кредит ажратиш мумкинлиги ва унинг мақсадга муофиқлиги нуқтаи назаридан миждознинг кредит ва унинг фоишларини келажакда ўз вақтида қайтара олиш имкониятидир[49; 5-б.] деб эътироф этади.

В.С. Просалова ўз изланишлари натижасида, кредитга лаёқатлилиқ – қарз олувчининг молиявий-хўжалиқ фаолиятини қоникарли баҳоланиши ва иждобий кредит тарихининг мавждудлиги асосида қайтаришлилиқ, мuddатлилиқ ҳамда тўловлилиқ шартларида кредит шартномасини тузиш қобилиятидир[35; 17-б.] деган таърифни шакллантирган.

Кредитга лаёқатлилиқ тушунчасига Республикамиз иқтисодчи олимлари Ё.Абдуллаев ва бошқа муаллифлар томонидан миждознинг кредитга

лаёқатлилиги деганда қарз олувчининг олган қарзини (асосий қарзини ва уни фонзини) тўла ва ўз вақтида қайтариш қобилияти тарзида муаллифлик таърифи шакллантирилган[50; 354-б.].

Юқоридаги мазмундаги таъриф иқтисодчи олим М.Қ.Пардаев томонидан ҳам келтирилади. Муаллиф томонидан “Корхонанинг кредитга лаёқатлилиги деганда - унинг кредит олиш ва ўз вақтида олинган кредитни тўлиқ қайтариш қобилияти тушунилади”[63; 219-б.] деб муносабат билдирилган.

Соҳаси мутахассиси У.Ў.Азизов томонидан “кредитга лаёқатлилиқ – бу миждознинг унга ажратилиши мумкин бўлган кредитни ўз вақтида фойзлари билан қайтара олиш қобилиятидир”[19; 100-б.] деган таърифни келтирадилар.

Кредитга лаёқатлилиқ тушунчасига С.К.Махмудов томонидан “хўжалиқ юритувчи субъектнинг кредитга лаёқатлилиги деганда уни кредит бўйича юзага келган мажбуриятларининг ўз вақтида бажара олиши тушунилади”[31; 101-б.] деб муаллифлик таърифни шакллантирган.

Юқорида келтирилган таърифларнинг баъзилари мазмун жиҳатдан бир-бирига мос келади, баъзилари эса ўз фаркли томонларга эга. Бу эса ушбу атамани мазмунан батафсил ёритиб беришнинг илмий асосланган таърифни шакллантиришни талаб этади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, кредитга лаёқатлилиқ тушунчасига қуйидагича муаллифлик таърифни беришни лозим топдик.

Кредитга лаёқатлилиқ – бу хўжалиқ юритувчи субъектнинг молиявий ва номолиявий кўрсаткичлари асосида унинг келгусидаги имкониятларини прогнозлаш орқали кредит (асосий қарз ва фойзи)ни иқтисодий самара олиш ҳисобига ўз вақтида ва тўлиқ қайтара олиш қобилиятидир.

Ушбу муаллифлик таърифнинг фаркли жиҳатлари молиявий ва номолиявий кўрсаткичлар, прогнозлаш ва иқтисодий самара каби тушунчаларнинг киритилганлигидир.

Б.Ш.Маматов ва бошқаларнинг фикрича, кредитга лаёқатлилиқ тўловга қобилликдан фарқли ўлароқ, маълум даврдаги ёки аниқ санадаги тўловсизликни акс эттирмайди, балки миқдорнинг яқин келажакдаги қарз мажбуриятларини тўлаш қобилиятини башорат қилишни англатади[29; 52-б.]

Бундан келиб чиқадики, хўжалиқ юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда тугалланган давр маълумотларини ўрганиш, етарли хулоса шакллантиришга асос бўла олмайди. Бунинг учун, хўжалиқ юритувчи субъектнинг келгуси фаолиятини прогнозлаш зарурияти юзага келади. Хўжалиқ юритувчи субъектнинг молиявий ва номолиявий кўрсаткичлари асосида келгусидаги имкониятларини прогнозлаш орқали кредитга лаёқатлилигига тўлиқ ва аниқ баҳо бериш мумкин.

А.С.Выскребенцеванинг фикрича, умумий ҳолда, кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш жуда кўп омилларга боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бирини ҳисоблаш ва баҳолаш осон эмас[22, 10-б.].

Бизнинг фикримизча, хўжалиқ юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда дастлаб молиявий кўрсаткичлар (ликвидлилиқ, баланси ликвидлиги, маблағлар айланувчанлиги, молиявий барқарорлик, самарадорлик) ва кейинчалик номолиявий кўрсаткичлар (бизнес обрўси, кредит тарихи, бошқарув самарадорлиги ва бошқалар)ни таҳлил қилиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Иқтисодчи олим И.В.Фролов фикрича, кредитга лаёқатлилиқни муайян миқдорий талқин қилиниши жуда муҳимдир чунки, амалдаги ва ишлаб чиқилаётган таҳлил услублари натижавий кўрсаткичларни релевантлик ва амалий жиҳатдан ишончли баҳолашга имкон беради[45; 16-б.].

Хўжалиқ юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини миқдорий жиҳатдан баҳолашда молиявий кўрсаткичлардан амалиётда кенг фойдаланиб келинмоқда. Жумладан, ликвидлилиқ кўрсаткичлари, баланс ликвидлиги, маблағлар айланувчанлиги, молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва самарадорлик кўрсаткичлари муҳим кўрсаткичлар ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижаси асосида баҳолашда асосий эътибор қаратиладиган кўрсаткичлардан бири бу ликвидлилик кўрсаткичидир. Чунки, маблағларнинг ликвид бўлиши мажбуриятларни ўз вақтида ва тўлиқ қайтариш имконини беради.

М.Ю.Рахимовнинг фикрича, ликвидлилик - деганда хўжалик юритувчи субъект назорат қилиб турадиган иктисодий ресурсларнинг(активларнинг) ҳаракатчанлигига, муддатли молиявий мажбуриятларни яқин келажакда қоплаш юзасидан маблағларнинг мавжудлигига айтилади[65; 306-б.].

Фикримизча, ликвидлилик кўрсаткичлари орқали хўжалик юритувчи субъектнинг яқин келажакда юзага келадиган мажбуриятларини ликвид маблағлар билан қоплай олиш даражаси баҳоланади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда баланс ликвидлигини таҳлил қилиш зарурияти юзага келади.

З.А. Сагдиллаева ва бошқалар фикрича, баланс ликвидлиги корхона мажбуриятларини унинг активлари билан қоплаш даражаси сифатида таърифланади, уларнинг пул шаклига ўтиш муддатлари мажбуриятларни қайтариш муддатларига мос келади[66; 168-б.] дея эътироф этган.

Баланс ликвидлиги таҳлилида бухгалтерия баланси актив моддаларини ликвидлигига кўра, пассив моддаларини қайтариш муддатларига кўра гуруҳларга ажратиш орқали ўзаро фарқлашни ифода этади.

З.А. Сагдиллаева ва бошқалар таъкидлашича, баланс ликвидлиги таҳлили ёрдамида ликвидлик нуқтаи назаридан корхоналардаги молиявий вазият ўзгаришига баҳо берилади[66; 174-б.].

Бундан кўринадики, баланс ликвидлиги хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволини ўрганишда муҳим кўрсаткич ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда ўрганилиши зарур кўрсаткичлардан бири айланма маблағлар айланувчанлиги кўрсаткичидир.

А.В.Ваҳобов ва бошқалар таъкидлашича, айланма маблағлар

айланувчанлиги деганда уларнинг пулга айганиш тезлиги тушунилади[55; 348-б.].

Иқтисодчи олимлар Н.В.Войтоловского ва бошқаларнинг фикрича, айланма маблағлар айланувчанлиги хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткич бўлиб, у асосида бизнесни бошқаришда ресурслар чекланганлиги ва улардан унумли фойдаланиш даражаси таҳлил қилинади ва унинг муҳим йўналишлари белгиланади[54; 348-б.].

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда яна муҳим кўрсаткичлардан бири молиявий барқарорлик кўрсаткичларидир.

В.И.Макарева ва А.В.Андреевалар фикрича, молиявий барқарорлик корхоналарнинг активлари ҳолати ва таркиби, уларнинг манбалар билан таъминланганлиги билан тавсифланади. У тижорат ҳамкори сифатида корхона ишончилигининг асосий мезони ҳисобланади[28; 18-б.].

Соҳа олимлари З.А. Сагдиллаева ва бошқалар таъкидлашича, молиявий барқарорлик корхона фаолиятининг бутун жараёнини белгилаб берувчи энг муҳим дастак ва шарт ҳисобланади[66; 175-б.].

Хўжалик юритувчи субъект фаолияти самарадорлигини аниқлашда рентабеллик кўрсаткичларидан фойдаланилади. Ушбу кўрсаткичларнинг ижобий бўлиши кредитни ўз вақтида ва тўлиқ қайтариш имконини беради.

М.Қ. Пардаев ва бошқалар фикрича, рентабеллик корхона фаолияти самарадорлигини ифодаловчи сифат кўрсаткичи ҳисобланади[64; 387-б.].

Фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда рентабеллик кўрсаткичларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда номолиявий кўрсаткичларни ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Номолиявий кўрсаткичлар кредитга лаёқатлиликни баҳолашда молиявий кўрсаткичлар воситасида аниқлаб бўлмайдиган, лекин мазкур

масала учун муҳим бўлган жиҳатларни сезиш ва тушуниш ёрдамида амалга ошириладиган ҳамда қарор қабул қилиш учун асос бўладиган алоҳида муносабатлардир.

Бизнинг фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини белгиловчи номолиявий кўрсаткичларга бизнес обрўси, бошқариш ва ташкилотчилик, лойиҳанинг реаллиги, кредит тарихи, кредит таъминоти, иқтисодий салоҳияти, технологияларни ўзлаштириш даражаси, товарларнинг рақобатбардошлик даражасини киритиш мақсадга мувофиқдир(1.2-жадвал).

1.2-жадвал

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини белгиловчи номолиявий кўрсаткичлари⁵

№	Молиявий бўлмаган жиҳатлари	Қисқача изох
1	Бизнес обрўси	Соҳа ва тармоқдаги ўрни, бозордаги обрўси, мол етказиб берувчи ва харидорлар билан муносабатлари ва юқори брендга эга бўлиши
2	Бошқариш ва ташкилотчилик[25; 92-б.]	Таъсисчилар ва унинг ташкилий тузилмаси. Бошқариш самарадорлиги, ходимлар таваккалчилиги, прогнозлашда ходимлар малакаси
3	Лойиҳанинг реаллиги	Лойиҳа банкнинг кредит сиёсати талабларига мос келиши ва асосланган ахборот манбаларига эга бўлиши, лойиҳани амалга ошириш имконияти мавжудлиги яъни корхонанинг ижобий молиявий натижаси ҳамда пул оқими ҳажми олинadиган кредит суммаси(асосий ва фонд) тўлашга етарли бўлиши, лойиҳанинг бизнес-режаси иқтисодий ва амалий жиҳатдан асосланганлиги, компетент ходимларнинг етарли бўлиши, қулай табиий шароит, етарли инфраструктура ва коммунал хизматлар мавжуд бўлиши.
4	Кредит тарихи	Олдинги ва жорий даврларда олинган кредитларни қайтариш ҳолати ҳамда мавжудлиги, кредит ёши(муддати), мижознинг фаолият даври, қарз маблағларидан фойдаланиш хилма-хиллиги
5	Кредит таъминоти, кафилилик ва сугурта полиси	Таъминотнинг сифати, эгаллик ҳуқуқи, ликвидлиги, унинг жойлашган ўрни, баланс қиймати, сотилиш нархи, маънавий эскириш эҳтимоли, кафилининг бизнес обрўси, сугурта полисининг камрови ва даврийлиги
6	Иқтисодий салоҳияти	Мижознинг соҳа ва тармоқда технологик ҳамда иқтисодий вазият ўзгаришига мослашувчанлик даражаси, ресурсларнинг мавжудлиги, ҳолати ва сифати.
7	Технологияларни ўзлаштириш даражаси	Рақобатдош муҳитни шакллантириш учун инновацион техника ва технологияларни жалб этиш ҳолати
8	Товарларнинг рақобатбардошлик даражаси	Товарлар ассортиментги ва номенклатураси хилма-хиллиги, сифати, рақобатдошлиги, сотиш сервиси

Иқтисодий адабиётларда хўжалик юритувчи субъектлар кредитга

⁵ Илмий тадқиқот натижасида муаллиф ишланмаси.

лаёқатлилиги тахлилининг услубий жихатларига етарлича эътибор қаратилмаганлиги кўзга ташланади.

Хўжалик юритувчи субъектларда кредит муносабатлари ва уларни бухгалтерия ҳисобида ақс эттириш ҳамда тахлил қилиш жараёнларининг услубий асослари хўжалик юритувчи субъект ва банклар фаолиятига тегишли Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ва улар асосида Молия вазирлиги ва Марказий банк томонидан тасдиқланган ҳамда белгиланган тартибда Адлия вазирлигидан давлат рўйхатидан ўтган меъёрий ҳужжатлар асосида тартибга солинади.

Биз томонимиздан, хўжалик юритувчи субъект ва банк ўртасидаги кредит муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш тизимини урта поғонага бўлиб, тизимлаштирдик:

1. Кредит муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг биринчи(юқори) поғонасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Кодекслари, Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари туради.

2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги тахлили ва баҳолашда меъёрий тартибга солиш тизимининг иккинчи поғонаси – бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БХМС) ва бошқа меъёрий ҳужжатларни ўз ичига олади.

3. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги тахлили ва баҳолашда меъёрий тартибга солиш тизимининг учинчи(қуйи) поғонаси – ички ишчи ҳужжатлар хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати ва банкнинг кредит сиёсатини ўз ичига олади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисоб сиёсати Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1998 йил 26 июлдаги 17-17/86-сонли буйруғи билан тасдиқланган(ЎзР Адлия вазирлиги томонидан 14.08.1998 й.

474-сон билан рўйхатга олинган) 1-сон-“Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот” номли БҲМС асосида ишлаб чиқилади.

Ушбу стандарт молиявий ҳисоботларда улардан фойдаланувчиларга пул маблағлари ҳаракати истикболини белгилашда, хусусан пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари шаклланиши муддатлари ҳамда эҳтимоллигини белгилашда ёрдам берадиган қуйидаги ахборотларни шакллантириб беради[9; 24-б.]:

- хўжалик юритувчи субъект назорати остидаги активлар тўғрисида (нақд пул маблағи тушумларининг ёки бошқа иқтисодий манфаатларнинг манбаи бўлган активлар тўғрисида);

- хўжалик юритувчи субъектнинг (пул маблағларининг эҳтимол тутилган камайиши ёки бошқа иқтисодий манфаат манбалари бўлган) мажбуриятлари тўғрисида;

- хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий ресурсларига (субъект эгаларининг бадаллари ва мулк эгаларига тўловлардан ташқари) ўзгартиш киритадиган тақсимланмаган фойда тўғрисида;

- пул маблағининг ҳаракати тўғрисида (келгусида пул оқимларининг эҳтимол тутилган ҳаракати кўрсаткичлари сифатида).

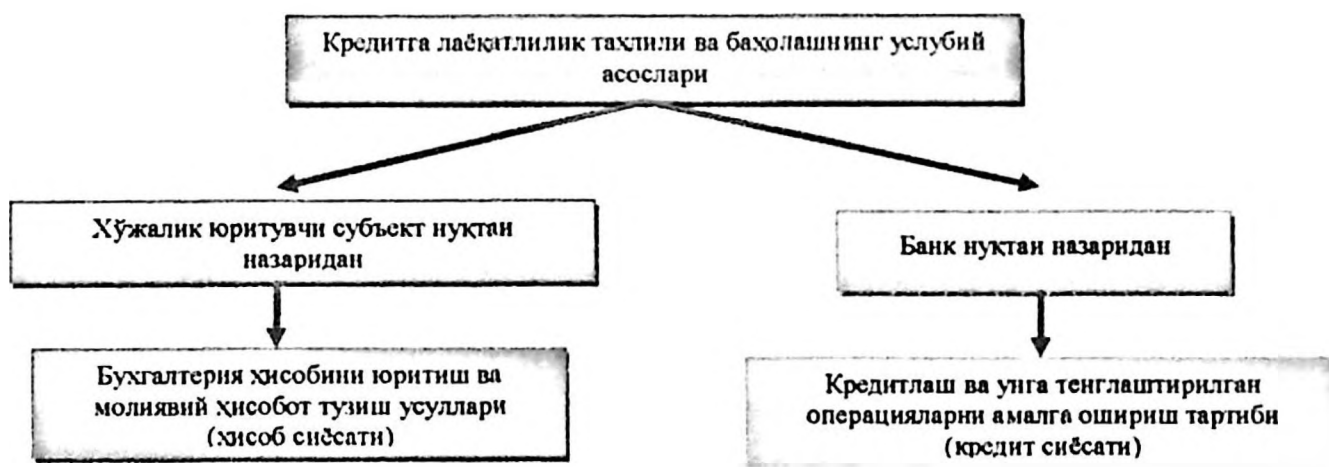
Бундай ахборот хўжалик юритувчи субъектнинг дивидендлар ва фоизларни тўлаш, шунингдек мажбуриятлар бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш имкониятларини баҳолаш учун молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун зарур бўлади[9; 24-б.].

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш жараёнида қарз муносабатларини акс эттиришда юқоридаги талабларни ҳисобга олиш жуда муҳим ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини ўрганишда ҳар бир тижорат банки томонидан ишлаб чиқиладиган кредитлаш ва унга тенглаштирилган операцияларни амалга ошириш тартиби(кредит сиёсати) услубий асос бўлиб хизмат қилади.

Кредит сиёсатининг йўналишларида берилаётган кредитларнинг ҳажми ва шакли, қисқа ва узоқ муддатли кредитлар ўртасидаги нисбат, молиявий ахборотларни таҳлил қилиш жараёни, кредит портфели ҳамда маблағларнинг қайтарилишини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар акс эттирилиши лозим[11].

Фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг услубий асослари қуйидагича акс этиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз(1.1-расм).

1.1-расм. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг услубий асослари⁶

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларининг поғоналари (1.3-жадвал).

1.3-жадвал

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларининг поғоналари⁷

Поғоналар	Асос	Амалдаги тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар
Биринчи (юқори) поғона	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси кодекслари, Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари	Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 08.12.1992 й., Фуқаролик Кодекси, 21.12.1995 йил(янги тахрир. 11.12.2014 й.), "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида" ги Қонуни янги тахрир, 13.04.2016 й., ЎРҚ-404-сон, "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонуни, 25.04.1996 й., ЎРҚ-216-I-сон, "Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони, 21.03.2000 й., ПФ-2564-сон, "Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида" ги Қарори, 28.07.2015 й., ВМ-207-сон.

⁶ Илмий тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан тайёрланган.

⁷ Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Иккинчи поғона	Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БҲМС) ва бошқа меъёрий ҳужжатлар	“Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот” номли 1-сон БҲМС, “Бухгалтерия баланси тузилган санадан кейинги хўжалик фаолиятининг назарда тутилмаган ҳолатлари ва юз берадиган ҳодисалари” номли 16-сон БҲМС, “Қарзлар бўйича харажатлар ҳисоби” номли 24-сон БҲМС, Марказий банкнинг “Тижорат банкларининг кредит сисъатига қўйиладиган талаблар тўғрисида” ги Низоми янги таҳрир, 02.03.2000 й., 905-сон.
Учинчи (қўйи) поғонаси	Ички ишчи ҳужжатлар	Ҳар бир тижорат банки кредит сисъатини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик Кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ги, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида” ги ва банк фаолиятига доир бошқа Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг молия-банк тизимига оид Фармон ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг «Тижорат банклари кредит сисъатига нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида» ги Низом талабалари асосида мустақил ишлаб чиқади. Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сисъати “Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот” номли 1-сон БҲМС асосида ишлаб чиқилади.

Ҳозирги кунда Республикамиз банклар амалиётида хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолашда турли хил усул ва воситалардан кенг фойдаланиб келинмоқда. Таъкидлаш керакки, банклар амалиётида хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва баҳолашда уч турдаги: қоплаш, ликвидлилик ва мухторлик коэффицентларидан фойдаланилмоқда. Ушбу коэффицентлардан фойдаланиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигига 3 та синфга ажратиш асосида баҳо берилди.(1.4-жадвал)

1.4-жадвал

Банклар томонидан қўлланилаётган кредитга лаёқатлиликини баҳолаш мезонлари⁸

Кўрсаткичлар	I синф	II синф	III синф
1. Қоплаш коэф. (Қк)	$Қк > 2$	$2 > Қк > 1$	$1 > Қк$
2. Ликвидлилик коэф. (Лк)	$Лк > 1,5$	$1,5 > Лк > 1$	$1 > Лк$
3. Мухторлик коэф. (Мк)	$Мк > 60\%$	$60\% > Мк > 30\%$	$30\% > Мк$

Фикримизча, хўжалик юритувчи субъектлар кредитга лаёқатлилигини баҳолашда амалдаги тартибларда айрим камчиликлар мавжуд. Жумладан:

-коэффицентларни ҳисоблаш усулидаги камчиликлар;

⁸ Тижорат банкларининг кредит сисъати асосида тайёрланди.

-молиявий аҳволини тўлиқ баҳолаш имкони йўқлиги;

-кредитга лаёқатлилики баҳолашда истиқболдаги кўрсаткичларга аҳамият қаратилмаганлиги;

-кредитга лаёқатлилики юзасидан синфларга ажратиш халқаро нормаларга мос тушмайди;

-кредитга лаёқатлилики баҳолашнинг ахборот тизими орқали хавф-хатарни тўлиқ баҳолаб бўлмайди.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъект ва тижорат банклари ўртасидаги кредит муносабатларида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволини ўрганишни давр талаблари асосида такомиллаштириш учун юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш муҳим аҳамият касб этади. Бундан кўзланган асосий мақсад кредит олувчи хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволини тўлиқ, аниқ ва тезкор ўрганишдир. Натижада эса кредит тўловлари билан боғлиқ рискларни сезиларли даражада камайтиришга эришилган бўлар эди.

1.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг хориж тажрибаси

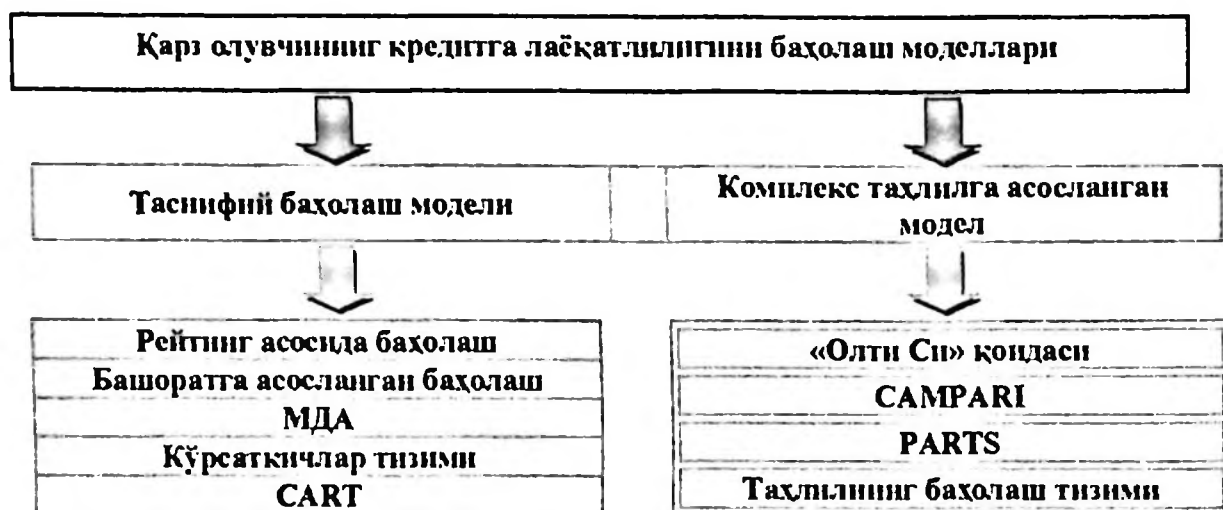
Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини кенг қамровли таҳлил қилиш асосида аниқ ва тўлиқ баҳолаш учун ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ҳамда уни амалиётга жорий этиш жуда муҳим ҳисобланади.

Хориж тажрибасида кредитга лаёқатлилики баҳолашда асосий эътибор молиялаштиришнинг мақсади ва муддати, кредит таъминоти, хўжалик юритувчи субъект фаолияти билан боғлиқ рискларни таҳлил қилиш ва молиявий таҳлилга қаратилмоқда.

Иқтисодчи олим В.С.Просалованинг фикрича, бугунги кунда дунёда ягона стандартлашган кредитга лаёқатлилики баҳолаш тизими мавжуд эмас[35; 57-б.].

X/R 30359/14
TMI kutubxonasi

Ривожланган мамлакатларда кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг турли хил усулларидан фойдаланилади. Жумладан, профессор И.В.Вишняков томонидан кредитга лаёқатлилигини баҳолашни таснифий баҳолаш ва комплекс таҳлил моделлари тавсия этилган. (1.2-расм)

1.2-расм. Қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш моделлари⁹

Кредитга лаёқатлилигини баҳолаш моделларидан бири таснифий баҳолаш моделидир. Ушбу модел қарздорларни фарқлаш имкониятини беради. Таснифий баҳолаш модели ўз ичига қуйидагиларни олади:

Рейтинг модели - бунда қарз олувчиларнинг молиявий аҳволи, турли молиявий коэффицентлардан фойдаланган ҳолда тоифалар бўйича гуруҳларга ажратилади.

Башоратлаш модели - бунда қарз олувчининг банкротлик эҳтимоли ранжирланади.

МДА – кўп дискриминантли таҳлил амалга оширилади.

CART модели молиявий коэффицентлар орқали баҳолашдан иборат.

Америка Қўшма Штатларида хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда 6-“С” қондаси усулидан фойдаланилади. Ушбу усул хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини комплекс таҳлил қилиш орқали тўлиқ баҳолаш имконини беради.(1.5-жадвал)

⁹ <http://www.financelimit.ru/limits-373-1.html> сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

Кредитга лаёқатлилики баҳолашнинг 6-“С” қондасининг таснифи¹⁰

6-“С”	Таснифи
Character(характер)	мижознинг кредит тарихи, бошқа кредитдорлар билан иш тажрибаси, кредит олишдан мақсади, бизнес режа тузишда мижоз тажрибасини ифода этади.
Capacity(имконият)	мижоз ва кафолатчиларнинг ҳуқуқий фаолиятини низоми, қарорлар, келишувлар ва мижознинг юридик статусини тасдиқловчи ҳужжатлар, бажарилаётган операциялар, маҳсулотлар, асосий миқозлар, таъминотчилар баёни ифода этади.
Capital (маблағ)	қарз олувчининг сармоясининг старлигини характерлайди
Collateral (таъминот)	активларга эгалик ҳуқуқи, активларнинг фойдаланиши муддати, маънавий эскириш эҳтимоли, активларнинг қолдиқ қийматини ифода этади.
Conditions (шартлар)	мижознинг соҳа ва тармоқдаги ўрни ва бозордаги улуши, уларни қиёсий таҳлил қилиш, тармоқни технологик ҳамда иқтисодий вазият ўзгаришига мослашувчанлик даражасини, маҳсулотнинг рақобатбардошлигини баҳолашни назарда тутати.
Control (назорат)	банк ходимлари томонидан мижоз фаолиятини назорат қилиб туришни назарда тутати. Банк фаолиятига оид қонушлар ва кредитларга қўйилган талаблар, назоратчилар учун тегишли ҳужжатлар, кредит олиш учун тузилган ҳужжатларнинг тўғрилиги ва қарзини тани олиш юзасидан имзоланган ҳужжатлар, банк кредит сиёсатига кредит буюртмасининг мослиги баҳолашни ифода этади.

Бу усулда банк мижоз билан суҳбат олиб боради, архивдан мижоз тўғрисидаги маълумотларни ўрганади, бошқа фирма ва банклар билан маслаҳатлашади.

Англия банкларида мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда саволлар варақасидан фойдаланилади. Саволларга олинган жавоб асосида кредит бериш ёки бермаслик тўғрисида қарор қабул қилинади. Саволлар-варақасида дастлаб, хўжалик юритувчи субъект раҳбари ва фаолияти атрофида ўрганилади. Бунда қуйидагиларга муҳим аҳамият берилади: раҳбарнинг оиласи, обрў-эътибори, софдиллиги, банкка танишлиги, банк билан муносабатлари; бошқарув таркиби: ходимлар малакаси, маълумоти, мутахассислик бўйича стажи, бошқара олиш қобилияти; хўжалик юритувчи субъектнинг тўловга қобиллиги: тўлов интизомига риоя қилиш, бизнес талаблари асосида фаолиятни ташкил этганлиги.

Кредитга лаёқатлилики саволлар варақаси орқали баҳолагандан сўнг, **purpose** (кредит мақсади), **amount** (кредит суммаси), **repayment** (кайтариш), **viability** (кредитланаётган лойиҳанинг реаллиги), **risks** (рисқлар), **security**

¹⁰ www.banking.com сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

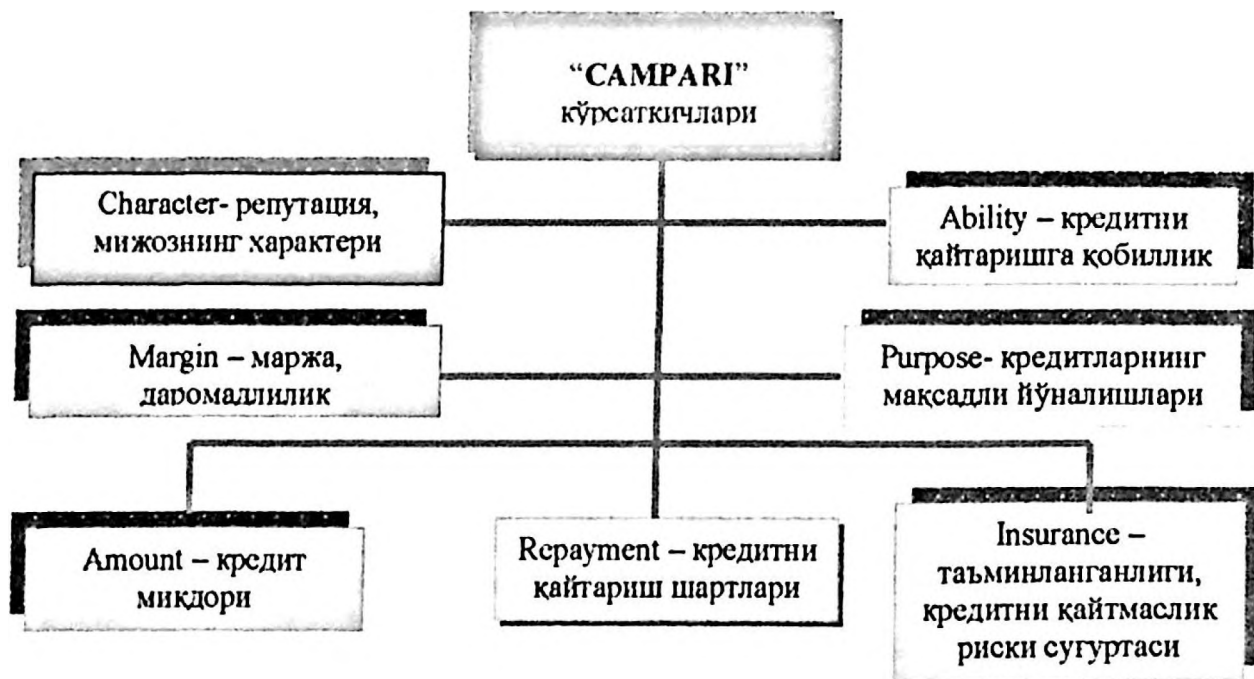
(таъминланганлик), *profitability* (фойдалилик) каби асосий кўрсаткичлар текширилади[52; 360-б.].

Бу усулнинг афзал томони кредитга лаёқатлиликини баҳолаш икки боскичда амалга оширилади. Биринчи боскичда раҳбар билан савол-жавоб асосида унинг фаолиятига ва хўжалик юритувчи субъектнинг ташкилий жиҳатларига баҳо берилади. Иккинчи боскичда эса номолиявий кўрсаткичлар асосида атрофлича ўрганилади.

Ушбу усулнинг камчилиги асосий эътибор номолиявий кўрсаткичларга қаратилганлигидадир. Бунда хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволини очиб берувчи молиявий кўрсаткичлар деярли ўрганилмайди.

Европа банкларида “СAMPARI” усули катта шухрат қозонган бўлиб, унда миждознинг характери, кредитни қайтариш қобиллиги, даромадлилиги, кредитнинг мақсадли йўналишлари, кредит миқдори, кредитни қайтариш шартлари, таъминланганлиги, кредитни қайтмаслик rischi суғуртаси кабилар асосий мезон сифатида қаралади (1.3-расм).

Ушбу усул кўп параметрларни ўз ичига олганлиги сабабли кредитга лаёқатлиликини баҳолашда энг тўғри қарор қабул қилиш имконини беради.

1.3-расм. Миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг “СAMPARI” усулининг асосий мезонлари[26; 24-б.]

Халқаро амалиётда хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда **PARTS** усулидан ҳам кенг фойдаланилади. Бу усул қуйидаги мезонларга таянган ҳолда кредитга лаёқатлилигини баҳолайди¹¹:

Purpose- кредитнинг мақсадлиги;

Amount – кредитнинг миқдори;

Repayment – қарзни тўлаш тартиби;

Term – муддати;

Security – кредитнинг таъминланганлиги.

Фикримизча, кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолашнинг барча усулларида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳолини тезкор ўрганиш имконини берувчи молиявий коэффицентлардан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Америкалик таникли олим Э.Рид томонидан кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш ва баҳолашнинг кўрсаткичлар тизимига қуйидагилар киритилади[68; 10-б.]:

- ликвидлилик коэффицентлари;
- айланиш коэффицентлари;
- маблағларни жалб қилиш коэффиценти;
- фойдалилик ва рентабеллик коэффицентлари.

Ушбу коэффицентлар хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий аҳолини ўрганиш, молиявий натижалари, маблағларнинг ликвидлиги, айланиши ва келгусида тўловларни ўз вақтида амалга оширилишини башоратлаш имконини беради. Ушбу усулда асосий эътибор молиявий кўрсаткичларга қаратилганлиги, кредитга лаёқатлилигини кенг қамровли ўрганиб бўлмайди.

Айни вақтда, мазкур усулларнинг айрим камчиликлари мавжуд бўлиб, У.Азизов ва бошқалар томонидан уларнинг асосийлари сифатида

¹¹ <http://www.bankmain.ru/banks-1049-2.html>

қуйидагилар келтирилган[52; 361-б.]:

- бозор барқарорлиги кўрсаткичларини ҳисобга олиш имконининг йўклиги;

- корхонанинг узок муддатли даврий ораликларда тўловга қобиллигини занф тарзда ҳисобга олинганлиги.

Бизнинг фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда келгуси даврни прогнозлаш, айниқса келгусида банкрот бўлиш эҳтимолини баҳолаш муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Дунё амалиётида хўжалик юритувчи субъектларнинг банкротлик эҳтимолини баҳолаш бўйича Альтман, Бивер, Лиса, Таффлер, Савицкий, Кадырова, Жданова ва бошқа кўплаб моделлардан фойдаланилади. Бу моделлар қарзни қайтара олмаслик даражасига қараб кредитга лаёқатлиликни синфларга ажратишни характерлайди. Амалиётда энг кўп қўлланиладиган ва ишончли моделлардан бири - бу Альтман моделидир.

Э.Альтман модели бўйича банкротликни аниқлаш қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$Z(A)=1,2 * K1+1,4 * K2+3,3 * K3+0,6 * K4+K5$$

Бу ерда:

$Z(A)$ – хўжалик юритувчи субъектларнинг банкротлик даражаси комплекс кўрсаткичи;

$K1$ – Ўз айланма маблағлари((480+490-130) сатр 1-шакл)/баланс суммаси (400 сатр 1-шакл)

$K2$ – соф фойда(270 сатр 2-шакл) / баланс суммаси (400 сатр 1-шакл)

$K3$ – даромад (фойда) солигини тўлагунга қадар фойда (240 сатр 2-шакл) +фонизлар шаклидаги харажатлар (180 сатр 2-шакл) / баланс суммаси (400 сатр 1-шакл)

$K4$ – акцияларнинг бозор қиймати / мажбуриятлар (770 сатр 2-шакл)

$K5$ – маҳсулотларни сотишдан соф тушум(010 сатр 2-шакл)/баланс суммаси(400 сатр 1-шакл)

Альтман модели бўйича кредитга лаёқатлиликини баҳолаш¹²

Альтман кўрсаткичлари Z(A)	Кредитга лаёқатлилики	Банкротлик эҳтимоли
1,81 >	Жуда ҳам паст	Жуда ҳам юқори
от 1,81–2,77	Паст	Юқори
от 2,77–2,99	Ўртача	Ўртача
> 2,99	Юқори	Паст

Бу усулнинг афзал жиҳати хўжалик юритувчи субъектнинг банкрот бўлиш эҳтимолини аниқ кўрсатиб беради. Z(A) - хўжалик юритувчи субъектларнинг банкротлик даражаси комплекс кўрсаткичига караб банкрот бўлиш эҳтимолига баҳо берилади.

$Z(A) < 1,81$ – хўжалик юритувчи субъектнинг банкрот бўлиш эҳтимоли юқори даражада (80% дан 100% гача бўлиши мумкин)

$2,77 > Z(A) > 1,81$ – хўжалик юритувчи субъектнинг банкрот бўлиш эҳтимоли ўртача даражада (35% дан 50% гача бўлиши мумкин)

$2,99 > Z(A) > 2,77$ – хўжалик юритувчи субъектнинг банкрот бўлиш эҳтимоли паст даражада (15% дан 20% гача бўлиши мумкин)

$Z(A) > 2,99$ – хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳолати барқарор, яқин 2 йил давомида тўловга лаёқатлилики риси жуда паст даражада.

Германия банкларида хўжалик юритувчи субъектнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда меҳнат салоҳиятига ҳам юқори эътибор берилади. Банкларни миқознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда қизиқтирадиган муаммолар қуйидагилардан иборат[15; 368-б.]: тадбиркорнинг шахсий характери: хулқ-атвори, қилиқлари, ташқи кўриниши, одати, таъсирчан талаффузи, одиллик даражаси(иқтисодий ва молиявий ҳолати тўғрисида очик сўзлаши), ёши, оилавий ҳолати, жамоат ишлари ўрни, мансаби ва қизиқишлари; умумий маълумоти: ўқув юртини тугатганлиги тўғрисидаги диплом нусхаси, малакаси, рискка қўл уруши, иқтисодиётга қизиқиши,

¹² <http://economicportal.ru/povnyatiya-all-altman-z-model.html> сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

режалаштириш қобилияти; жисмоний ҳолати: соғлиги ҳолати(олдинги касалликларни ҳисобга олган ҳолда), спорт билан шуғулланиши; техник билим савияси: махсус ўқув юрти, тажрибаси, ишга ихтисослашуви; мулки: ташкилот ишларида қатнашиш даражаси, шахсий мулки, кўчмас мулкка эгаллик қилиши, даромаднинг бошқа манбалари, хўжалик юритувчи субъект даромадидан шахсий фойдаси, шахсий қарзлари, солиқ мажбуриятлари, оила аъзоларининг мулкӣ ҳолати, мусобақаларда иштироки ва бошқалар.

Банк амалиётида кенг қўлланилиб келаётган усуллардан яна биттаси бу кредит скоринг усулидир. Кредит скоринг усулининг ижобий томони маълумотлар автоматлаштирилган тизимда қайта ишланганлиги операцион рискларни камайтириш имконини беради. Бу усулда инсон омили таъсири камади, натижада жорий харажатлар қисқаради. Кредит скоринг усулининг бошқа усуллардан яна бир афзал жиҳати хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш тез суръатда амалга оширилишидир. Бу усулнинг банк учун салбий жиҳатлари мижоз томонидан тақдим этилган маълумотларга асосланганлигидир.

“Кредит скоринг усули” хўжалик юритувчи субъектнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда молиявий аҳволини балларда баҳолашга асосланган. Айниқса, Америкада FICO(Fair Isaac Corporation) ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган скоринг баллари машҳур бўлиб, унинг қиймати 300 баллдан 850 баллгача бўлган интервалда баҳоланади[15; 368-б.]. Бунда иккита муҳим жиҳатга асосий эътибор қаратилади:

1. FICO скоринг баллари асосий омилар асосида ҳисоблаб чиқарилади;

2. Мижознинг кредитга лаёқатлилигига тўплаган баллар шкаласи асосида баҳоланади.

FICO кредит скоринг усулида асосий ҳисобланган бешта оми таркибланади ва улар қуйидагилардан иборат¹³:

- тўловлар тарихи – 35%;

¹³ <https://chicago.caltj.jimdo.com/2017/06/.../кредитная-история-fico-score-credit-score>.

- жорий мажбуриятлар – 30%;
- кредит тарихи ёши(муддати) – 15%;
- қарз маблағларидан фойдаланиш хилма-хиллиги – 10%;
- банкда мавжуд ҳисоб варақлар ва кредит турлари – 10%.

FICO кредит скоринг усулида тўпланган балларга, қараб ўрганилган мезонлардан келиб чиқиб кредит ажратиш ёки ажратмаслик тўғрисида қарор қабул қилинади (1.7-жадвал).

1.7-жадвал

FICO кредит скоринг усули ва унинг таснифий жиҳатлари¹⁴

№	Омиллар	Баллар шкаласи	Ўрганиладиган жиҳатлар
1	Тўловлар тарихи	35%.	Мажбуриятларни вақтида тўлаши (кредит тарихи бўйича олинган маълумотлар кредит ҳисоботида акс эттирилади). Ушбу бўлим шунингдек, банкротли эҳтимолига олиб боровчи мажбуриятларни акс эттиради
2	Жорий мажбуриятлар	30%.	Кредит карталарига эга бўлиш ва уларда мавжуд қарздорлик ҳолатини акс эттиради
3	Кредит тарихи ёши(муддати)	15%.	кредит ёши, охириги кредит ёши, барча кредитларнинг ўртача ёши, кредит муддати; кредит ҳажми; дастлабки кредит даври
4	Қарз маблағларидан фойдаланиш хилма-хиллиги	10%.	кредит карталари, жорий тўловлар, йўл кредит карталари ва ипотека кредитларидан фойдаланганлик даражаси
5	Банкда мавжуд ҳисоб варақлар ва кредит турлари	10%.	Янги олинган кредитлар мавжудлиги

Мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолаш бўйича тўплаган баллар шкаласи асосида қуйидагича баҳо берилади¹⁵ (1.8-жадвал).

¹⁴ <https://chicagorealty.jimdo.com/2017/06/.../кредитная-история-fico-score-credit-score> сайти маълумоти асосида ишлаб чиқилган.

¹⁵ <https://chicagorealty.jimdo.com/2017/06/.../кредитная-история-fico-score-credit-score>.

**Кредит скоринг модели бўйича кредитга лаёқатликни
баҳолаш тартиби¹⁶**

Баллар интервали	Баҳо	Изоҳ
760 баллдан 850 баллгача	энг аъло даражада	Кредит ажратилади
700 баллдан 759 баллгача	жуда яхши ҳолатда	Кредит ажратилади
660 баллдан 669 баллгача	яхши ҳолатда	Кредит ажратилади
620 баллдан 659 баллгача	ўртача даражада	Кредит ажратилмайди
580 баллдан 619 баллгача	ёмон ҳолатда	Кредит ажратилмайди
500 баллдан 579 баллгача	энг ёмон ҳолатда	Кредит ажратилмайди

Ривожланган мамлакатларда хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда мижознинг маънавий-ахлоқий сифатларига ҳам муҳим эътибор қаратилмоқда. Бунда махсус тестлардан фойдаланилмоқда. Ана шундай тестлардан бири “қизил сигналлар тизими” бўлиб, у орқали мижозларнинг ишончлилигини аниқлашга имкон беради[51; 303-б.] (1.9-жадвал).

**Қарз олувчининг фаолиятига баҳо берувчи “қизил сигналлар
тизими”[51; 303-б.]**

Бўлим -лар	“Сигналлар” тизими	Тасвифи
I	Қарз олувчи тарихдан “сигналлар”	қарз олувчининг яқин ўтмишдаги молиявий аҳоли; қарз олувчи маълумотларидаги мутаносибликлар ва қарама-қаршиликлар.
II	Қарз олувчининг бошқариш қобилиятига доир “сигналлар”	қарз олувчининг ишончли алоқалари мавжуд ҳамкорли кидирмоқда; бошқарувчининг паст маънавий сифатлари; бошқаришдаги тез-тез ўзгаришлар; бошқарувчининг ховлиқча характери; бошқарувчининг кредитлаш жараёнини тезлаштиришга ҳаракат қилишлари ёки аралаштиришлари.
III	Айланма активлар. Ишлаб чиқариш фаолиятини ақс эттирувчи “сигналлар”	мол етказиб берувчи ва харидорлар қаторининг фарқлари; қарз олувчининг ўз дебиторлари устидан назорати сувайганлиги; қарз олувчининг бугунги кунда муаммоларни бошидан кечираётган соҳага тегишлилиги; балансининг актив ва пассив моддалари бўйича мутаносиблиги.
IV	Кредитлашга тегишли “сигналлар”	қарз олувчи кредит мақсадини аниқ кўрсатмайди; қарз олувчида қарзни тўлаш бўйича аниқ дастур йўқ; кредитни тўлаш бўйича захира маблағлари йўқ; қарз олувчи моддий таъминотга эга эмас; қарз олувчининг кредит саволномаси ёмон асосланган; қарз олувчи бир вақтнинг ўзида ҳам активлари, ҳам умумий капитални гаровига ссуда олишни мўлжаллаган; кредит бевосита қиймат ташкил этилувчи, ишлаб чиқариш жараёнига эмас, балки муомила соҳасига йўналтирилган; кредитни қайтариш муддати тўлиқ асосланмаган.
V	Белгиланган нормаларда четлашиш бўйича “сигналлар”	ўз хўжалик фаолияти бўйича ҳисобот маълумотларини тақдим этиш даврийлигидаги бузилишлар; банк ҳисоб варақларини юритишда нормалардан четланишлар; кредитлаш шартларининг қайта кўрилиши, кредитни қайтариш схемадаги ўзгаришлар, ссудани чўзиш бўйича тақлифлар; хўжалик фаолияти молиявий кўрсаткичларини режадан фарқланиши; қарз олувчининг маҳорати ва ҳисоб тизимларида четланишлар.

¹⁶ <https://chicagoaltly.jimdo.com/2017/06/16/кредитная-история-fico-score-credit-score> сайти маълумотлари асосида тайёрланган.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда субъектнинг раҳбари билан сўралаётган кредитни ишлатиш мақсади ва унинг учун самарали жиҳатлари ҳақида гаплашиши ва унинг жавобига қараб, кредит ажратиш ёки ажратмаслик тўғрисида қарор қабул қилишда фойдаланиш жуда муҳим ҳисобланади. Қарз олувчи кредитни олдиндан тузилган режа асосида олаётган бўлса уни тўлиқ тавсифлаб бера олади. Агар қарз олувчи кредит мақсадини ва унинг ишлатилишини аниқ асослаб бера олмаса, демак пухта тузилган режа асосида иш олиб бормаётганлигини билдиради. Бу эса кейинчалик кредитни ўз вақтида қайтара олмаслигига олиб келади.

Ривожланган мамлакатлар амалиётидаги муаммолардан бири хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқ баҳолаш орқали кредит қайтмаслик рискинни камайтиришдир. Хориж тажрибасида банк кредитининг қайтмаслик рискинни камайтириш учун хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда турли хил усуллардан фойдаланиб келинмоқда.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида қўлланилаётган усулларнинг қиёсий таҳлили 1-иловада келтирилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш ва баҳолашнинг амалдаги тартиблари ва уларнинг Ўзбекистондаги банк амалиётида услубий, ташкилий, ҳуқуқий-меъёрий жиҳатдан тубдан фарқланишлар мавжудлигини кўриш мумкин.

1.3. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг ахборот таъминоти

Хўжалик юритувчи субъектлар кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолаш услубиятининг муҳим элементларидан бири унинг ахборот таъминоти ҳисобланади. Бундан кўринадики, хўжалик юритувчи субъектларда банк кредитлари жалб

қилишда кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш учун Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги талабларига мувофиқ бўлган ишончли ахборот таъминотини шакллантириш зарурдир. Амалиётда, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва унинг натижалари асосида баҳолашнинг ахборот таъминотини тўғри шакллантиришда бир қанча муаммоли жиҳатларга дуч келинади.

В.В.Глуценко ўз тадқиқотлари натижасида, қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш тартибида тўртинчи муҳим муаммо сифатида ахборот таъминотини шакллантириш билан боғлиқлигини таъкидлаган [23; 17-б.].

Бизнинг фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолашда ахборот таъминоти билан боғлиқ муаммолар қуйидаги ҳисобланади:

- ахборотларга қўйиладиган талабларни аниқлигини таъминлаш;
- ахборот ишончилигини таъминлаш;
- ахборотларни унификациялаштириш ва соддалаштириш;
- ахборот алмашинувини тезлаштириш.

Ушбу ахборот таъминоти билан боғлиқ муаммоларнинг ҳал этилиши ишончли маълумотга эга бўлиш, кредитга лаёқатлилиқни аниқ баҳолаш, қоғозбозлиқни камайтириш ва тезкор кредит жалб қилиш имконини беради.

Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тақдим этиладиган ахборотлар белгиланган талаблар доирасида шакллантирилиши ахборотнинг ишончилигини таъминлаб беради.

М.Пардаев ахборотларга қўйиладиган талабларни қуйидагиларга ажратган[64; 101-б.]:

- ахборотни ҳаққонийлиги;
- ахборотни бир хиллиги;
- ахборотни тезкорлиги;
- ахборотни таққосланиши.

Б.Ҳакимов ахборотларга қўйиладиган талаблар қаторига

қуйидагиларни киритган[69; 137-138 б.]:

- ҳаққоний ва холис бўлиши;
- манбалар таҳлил мақсадлари учун мослаштирилган ҳамда кенг имкониятли бўлиши, яъни режа, ҳисоб ва статистик маълумотлар ходиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ёритиши керак;
- иқтисодий ходиса ва воқеаларни ифодаловчи манбалар аниқ ўлчамларда акс эттирилиши лозим;
- барча манбаларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқлиги сақланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир-бирини тўлдириб турилиши тақозо этилади;
- манбалардаги кўрсаткичларни аниқланиш тамойиллари ва акс эттириладиган даврлари мослиги таъминланиши зарур.

Ахборотлар аниқ талабларга жавоб бериши унинг ишончли бўлишини таъминлаб беради. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий аҳволини таҳлил қилишда фойдаланиладиган ахборотлар халқаро стандартлар асосида ишлаб чиқилган янги бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонуннинг 3-моддасида бухгалтерия ҳисобининг принциплари сифатида ахборотларнинг узлуксиз, ишончли ва қиёсланувчан[3] бўлиши зарурлиги келтирилиб ўтилган.

Бизнинг фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолашда юқорида келтирилиб ўтилган талабларга жавоб берадиган маълумотлардан фойдаланса, баҳолашнинг аниқлиги даражаси юқори бўлишига олиб келади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда фойдаланиладиган ахборотларни соҳа олимлари ўз илмий изланишларида бир қанча турларга ажратиб ўрганишни тавсия этишган.

Соҳаси мутахассиси М.Ю.Рахимов томонидан хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда фойдаланиладиган ахборотларни қуйидаги турларга ажратилган(1.10-жадвал).

**Мижознинг кредитга лаёқатлигини баҳолашда тақдим этиладиган
манбаларнинг ахборот таркиби [65; 392-б.]**

Ахборот манбалари	Ахборот таркиби
Таъсис ҳужжатлари	Капитал таркиби
	Фойдани тақсимлаш йўналишлари
	Акционерлар таркиби
	Корпоратив миқозиниڭ ички таркиби
Бухгалтерия ҳисоботи	Корхона мүлки таркиби ва түзилиши
	Корхона молиявий ҳолати, тўловга қобилияти ва молиявий барқарорлиги
	Хусусий ва қарзга олинган маблағлардан самарали фойдаланиш ҳолати
	Дебиторлик ва кредитгорлик мажбуриятларини таркиби, түзилиши ва нисбати
	Кредиторлар ол.идаги мажбуриятларини қоғлаш даражаси
	Корхонаниڭ фойдалиги
	Пул маблағлариниڭ оқими
	Иқтисодий ночорликка тушмаслик ҳавф хатариниڭ даражаси
Техник иқтисодий асослаш, бизнес режа	Корхонаниڭ доғи, шүхрати
	Корхонани ривожлангирини стратегияси
	Ташкилий структура сифати
	Таъминот сифати
	Активлар сифати
	Операцион фаолиятиниڭ даражаси
	Техник қўроллашнини даражаси
Махсүлотларини сотиш бозориниڭ диференциацияси	
Кредит бюрolari	Бошқа кредитлариниڭ олиналшини
	Бошқа кредитлардан фойдаланганиниڭ даражаси
	Кредит тарихи
Бошқа банклар	Бошқа кредитлар
	Бошқа кредитлардан фойдаланганиниڭ даражаси
	Молиявий активлари
Ташкилотлар, рақобатчилар	Бозордаги обрўси
	Бозордаги үлүши
	Рақобатдаги қайратлиги
	Тармоқдаги ўрни
Харидорлар	Рақобатчилар ўртасидаги шүхрати
	Сотиш ҳажми
	Махсүлот сифати
	Харидорларини кредитлаш шартлари
Мол етказиб берувчилар	Кредитор обрўси
	Кредитлаш шартлари
	Махсүлот етказиб берини ҳажми
	Кийсий ўрни
Бошқа манбалар (рейтинг агентликларини, биржа маълумотларини ва.х.к.)	Макроиқтисодий маълумотлар
	Тармоқ бўйича маълумотлар
	Махсүс ҳисоботлар
	Статистик манбалар

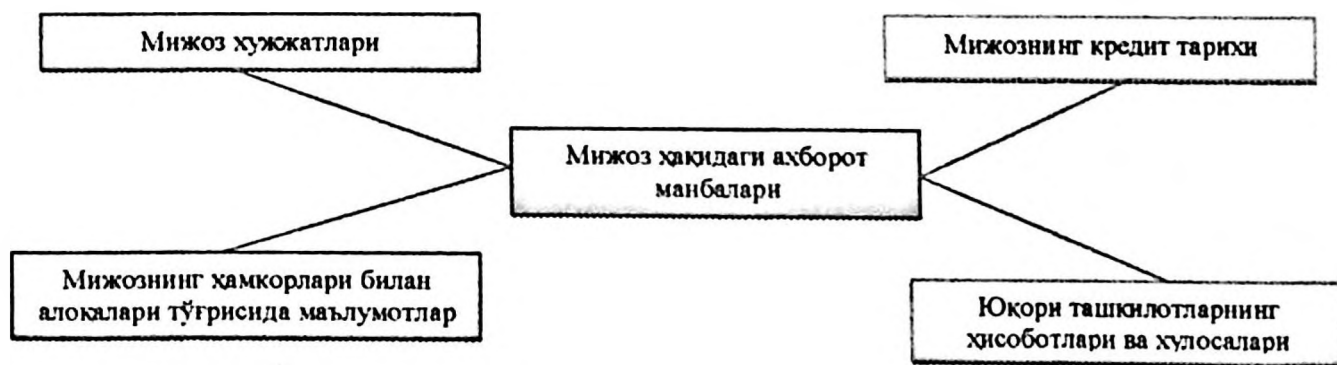
Т.Каралиев кредитга лаёқатлиликни таҳлил қилишда қуйидаги маълумотлардан фойдаланишни тавсия этади[59; 347-б.]:

- а) бевосита миждозлардан олинган материаллар;
- б) миждоз ҳақидаги банк архивида мавжуд бўлган материаллар
- в) миждоз билан иш юзасидан алоқада бўлган шахслар (унинг, мол етказиб берувчилари, кредиторлари, унинг миждозлари, банклари ва бошқалар) томонидан берилган маълумотлар;
- г) хусусий ва давлат агентликлари ва ташкилотларининг ҳисоботлари ва материаллари (кредитга лаёқатлилиқ ҳақидаги ҳисоботлари, инвестиция бўйича маълумотномалар ва бошқалар).

Ривожланган мамлакатлар амалиётида хўжалиқ юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда қуйидаги ҳужжатларни кўриб чиқиш тавсия этилади[51; 270-б.]:

- 1) Қарз олувчи корхона таъсис ҳужжатларининг нотариал тасдиқланган нусхалари;
- 2) Молиявий ҳисобот: корхона баланси ва охириги уч йил учун фойда ва зарар ҳисоботлари;
- 3) Касса тушумлари ва ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботлар;
- 4) Ички молия ҳисоботлари;
- 5) Ички оператив ҳисоб бўйича маълумотлар;
- 6) Молиялаштиришнинг прогнозлари;
- 7) Энг керакли қўшимча ахборот сифатида солиқ декларациялари;
- 8) Бизнес-режалар.

Миждоз ҳақида керакли маълумотларни тўпланиши унинг кредитга лаёқатлилигини аниқ ва тўғри баҳолаш имконини беради (1.4-расм).

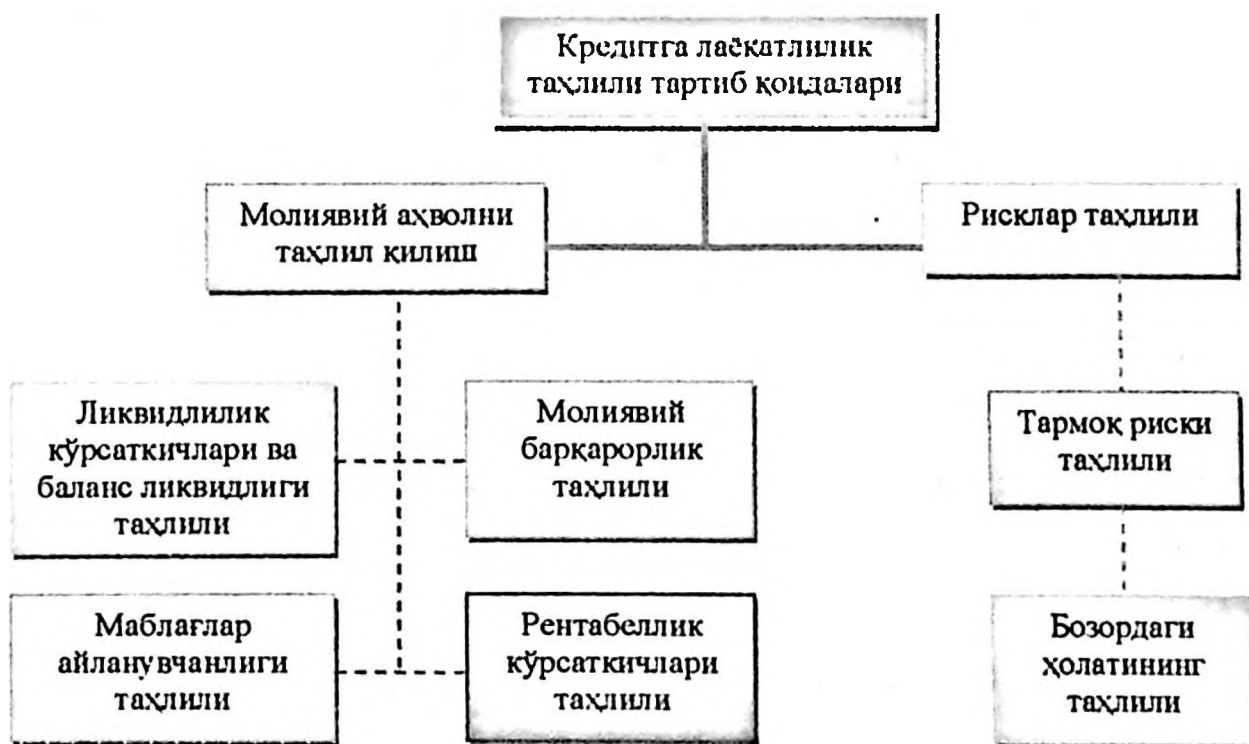
1.4-расм. Миждоз ҳақидаги ахборот манбалари[58; 611-б.].

Жумладан, “Ўзсаноатқурилишбанк” АТБ тизимида кредитлаш ва унга тенглаштирилган операцияларни амалга ошириш тартибига асосан талаб қилинадиган ҳужжатлар қаторига қуйидагилар киритилади:

1. Кредит олиш учун ариза;
2. Қарз олувчининг таъсис ҳужжатлари (таъсис шартномаси, устави ва б.) нусхаси;
3. Давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисида ҳужжат нусхаси;
4. Хўжалик субъектлари раҳбарларига тавсифнома;
5. Таъсисчиларнинг улуш қўшганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;
6. Банклар билан кредит муносабатларининг тарихи;
7. Охирги уч йил учун чорақлар кесимидаги молиявий ҳисобот
8. Кредитнинг ўзини-ўзи қоплаш муддатидан кам бўлмаган даврдаги маркетинг стратегияси ва техник иқтисодий асос (ТИА) ёки бизнес-режа;
9. Ускуна етказиб бериш бўйича шартнома (ёки мақсадлар баённомаси). Сотиб олинаётган ускуналар техник паспорти. Ўхшаш ускуналарнинг қиёсий тавсифи, нархи, унумдорлиги ва ҳ.к.;
10. Пудрат ишларига шартнома (ёки мақсадлар баённомаси);
11. Хом-ашё ва материаллар етказиб бериш бўйича шартномалар (баённомалар) – асли ёки нусхаси;
12. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотни сотиш бўйича шартномалар (мақсадлар баённомалари). Маркетинг тадқиқотлари;
13. Қурилишга ер ажратилиши бўйича ҳужжатлар (ижара шартномаси);
14. Кредит таъминоти бўйича маълумот;
15. Маҳсулотни ишлаб чиқариш учун лицензия (агар фаолият йўналиши лицензияланадиган фаолиятлар рўйхатига кирса);
16. Импорт шартномасига асосан харид қилинаётган янги технологик ускуналар, транспорт воситалари ва бошқа асосий воситаларнинг шартномада белгиланган харид нархлари жаҳон бозори конъюнктурасига мувофиқлиги тўғрисида мустақил консалтинг корхоналарининг ижобий хулосаси.

Кўшма корхоналарни кредитлашда, корхонанинг аъсисчилари хақида кўшимча маълумот талаб қилиниши мумкин (юримдик мақоми, молиявий холати). Ушбу рўйхат қатъий равишда белгилаб қўйилмаган, лозим бўлганда банк юқоридагилардан бошқа ҳужжатларни ҳам талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Юқоридаги каби кўп ҳужжатларнинг талаб қилиниши амалда, кредит жалб қилишда, хўжалик юритувчи субъектлар учун турли қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Бизнинг фикримизча, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида баҳолашнинг мезонларидан келиб чиқиб, ҳужжатларнинг аниқ тартиби белгиланиши зарур деб ҳисоблаймиз. Шу сабабли, биринчи навбатда хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлилининг асосий тартиб қоидаларини белгилаб олиш зарурдир (1.5-расм).

1.5-расм. Кредитга лаёқатлилиқ таҳлилининг асосий тартиб-қоидалари¹⁷.

Бизнингча, кредитга лаёқатлилиқ таҳлилининг тартиб-қоидаларидан келиб чиқиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлилининг ахборот таъминотини қуйидагича шакллантириш мақсадга

¹⁷ Илмий тадқиқот асосида муъаллиф ишланмаси.

мувофиқдир:

1. Хўжалик юритувчи субъект томонидан тақдим этиладиган маълумотлар:

- а) юридик ҳужжатлар;
- б) молиявий ҳисобот;
- в) бизнес режа маълумотлари(олинган кредит юзасидан);
- г) қисқа ва узок муддатли ривожланиш стратегияси(корхона фаолияти юзасидан).

2. Банк томонидан тўпланадиган маълумотлар:

- а) миқознинг кредит тарихи;
- б) корхонанинг бозордаги обрўси;
- в) кредит мақсади;
- г) бошқа қўшимча маълумотлар.

Ўрганишлардан маълум бўлдики, бугунги кунда банклар олдида турган энг муҳим муаммолардан бири хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тақдим этилаётган ахборотларнинг ишончсизлигидир. Амалиётда хўжалик юритувчи субъектлар тақдим этадиган ахборотларни нотўғри кўрсатиш ҳолатлари, яъни кредитга лаёқатли бўлиш учун сунъий равишда ошириш ёки камайтириш ҳолатлари учраб туради. Бундай ҳолатлар хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини тўғри ва аниқ баҳолаш имкониятини бермайди.

Изданишлар натижаси шуни кўрсатадики, амалиётдаги мавжуд муаммолардан яна бири ахборот алмашинувининг секинлигидир. Хўжалик юритувчи субъект дастлаб туман филиалига кредит сўраб мурожаат қилади ва туманда кредит ҳужжатлари йиғма жилдини шакллантирилади. Агар, кредит суммаси юқори бўлса, унда кредит буюртмасини кўриб чиқиш шаҳар филиалига ва мос равишда Республикага тақдим этилади. Бу тартиб кредит буюртмасини қайта ўрганиш ва ҳужжатларни шакллантиришга умумий ҳисобда 3-4 ой вақт кетишини аңлатади. Кредит ҳужжатлар йиғма жилди тўлиқ шакллангандан сўнг юқоридаги инстанциялар бўйича миқозга кредит

ажратиш ёки ажратмаслик тўғрисида қарор қабул қилинади. Кредит буюртмаларини кўриб чиқишнинг бу каби мураккаб механизмлари кредитларни тезкор олиш имкониятларини чегараламоқда[6].

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартда “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 3620-сонли Қарорининг 7-бандида “масофавий банк хизматлари кўрсатишни ривожлантириш бўйича замонавий ва илғор банк хизматларини амалиётда рўёбга чиқариш ташаббусларини илгари суриш, янги ахборот технологияларини жорий этиш[6]” вазифаларидан келиб чиққан ҳолда банк муассасалари учун кредит ахборотлари алмашинувини тезлаштириш ва ишончлилигини ошириш юзасидан “Давлат ягона интерактив ахборот базаси”ни шакллантириш лозим деб ўйлаймиз.

“Давлат ягона интерактив ахборот базаси”га киритилган маълумотлар базаси орқали хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигига тезкор ва ишончли баҳо бериш имкони туғилади.

Бунда, хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда фойдаланаётган ахборотларни ишончлилигини таъминлаш мақсадида мижоз фаолиятини қисқа муддатли ўрганиш амалга оширилади. Қисқа муддатли ўрганиш, икки усулда ташкил этилиши мумкин:

1. Хўжалик юритувчи субъектлар амалиётида узоқ йиллик тажрибага эга бухгалтерларни жалб қилиб, банкда янги бўлим жорий этиш асосида;
2. Аудиторлик ташкилотлари билан шартнома имзолаш асосида.

Хўжалик юритувчи субъект фаолияти қисқа муддатли ўрганиш натижасида ахборотлар нотўғри тақдим этилган ҳолатлар аниқланганда жарималар белгиланади (сўралаётган кредит суммасидан 10-15% гача). Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан нотўғри маълумотлар тақдим этилган ҳолатнинг учраши фақат жарима белгилаш эмас, балки бундай ҳолатларда кредит ажратмаслик тўғрисида қарор қабул қилиш чоралари кўриб чиқилади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1 БОБ.ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИ ТАҲЛИЛИ ВА БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ - УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ	
1.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг назарий ҳамда услубий асослари.....	5
1.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг хориж тажрибаси.....	17
1.3. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг ахборот таъминоти.....	27
1 боб бўйича хулоса.....	37
2 БОБ.ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИ ТАҲЛИЛИ ВА БАҲОЛАШ	
2.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг ҳозирги ҳолати.....	40
2.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини молиявий ҳисобот маълумотлари асосида таҳлил қилиш.....	51
2 боб бўйича хулоса.....	72
3 БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИ ТАҲЛИЛИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ АСОСИДА БАҲОЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРИ	
3.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг замонавий усуллари.....	74
3.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва баҳолашнинг босқичли усули.....	86
3 боб бўйича хулоса.....	109
4 БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИ ТАҲЛИЛИ ВА БАҲОЛАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	
4.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга лаёқатлилиги комплекс таҳлилини такомиллаштириш.....	111
4.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг кредитга	

лаёқатлилигини	баҳолашнинг	скоринг	моделини	
такомиллаштириш.....				123
4 боб бўйича хулоса.....				135
ХУЛОСА.....				137
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....				140
Иловалар.....				147

МАВЛАНОВ НОРМУМИН НОРМАМАТОВИЧ

**ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА
ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШДА ТАҲЛИЛ МЕТОДИКАСИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

(Монография)

Наш лиц. АИ № 276, 15.06.2015
Босишга рухсат этилди: 19.02.2021 йил
Бичими 60x84 1/16. «Times New Roman»
гарнитуроюда рақамли босма усулда чоп этилди.
Шартли босма табоғи 11.8. Адади 100 . Буюртма № 19-02
Тел: (99) 832 99 79; (97) 815 44 54
“LESSON PRESS” МЧЖ нашриёти,
100071, Тошкент, Комолон кўчаси, 13.
«IMPRESS MEDIA» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Кушбеги кўчаси, 6-уй.